

UOT: 94(479.24)

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ
ETNİK TARİX VƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏLƏRİ

©2024

MÜBARİZ AĞALARLI

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-8588-1019; mubariz.aqalar@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.57>

Xülasə:

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərindən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, dahi mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-nəzəri görüşlərində Azərbaycan dövlətçiliyinin konseptual məsələləri, Azərbaycanın etno-siyasi və mədəni tarixi, etnik proseslər və milli kimlik məsələləri ilə bağlı olan problemlər müstəsna yer tutur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin istər doğma vətəninə, istərsə də mühacirət dövründə qələmə aldığı əsərləri Azərbaycan və ümumtürk tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də onun Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı elmi dünyagörüşü tarix yazımı prosesində nəzəri-metodoloji baxımdan əhəmiyyətli rola malikdir. Eyni zamanda dahi mütəfəkkirin dünyagörüşündə Azərbaycan xalqının etnik və milli kimlik məsələlərinin müqayisəli təhlili Azərbaycanda millətləşmə prosesini izləməyə imkan verir. Əksər əsərlərində tarix şüurunun əhəmiyyətini önə çəkən M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini özündə ehtiva edən nəzəri-metodoloji problemləri öz əsərlərində geniş şəkildə şərh etmişdir.

Məqalədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çoxsaylı əsərlərinə və mövcud elmi tədqiqatlara istinad edilərək, Azərbaycanın etnik-siyasi tarixinə nəzər yetirilir; etnik tarix, milli kimlik məsələləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, elmi-nəzəri dünyagörüşü, əsərlər, etnik tarix, milli kimlik məsələləri*

ETHNIC HISTORY AND NATIONAL IDENTITY ISSUES IN THE
SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEWS OF MUHAMMAD AMIN RASULZADE

©2024

MUBARİZ AGHALARLI

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0001-8588-1019; mubariz.aqalar@gmail.com

Abstract: *One of Azerbaijan's prominent public and political figures, the founder of the Azerbaijan Democratic Republic, and a distinguished thinker, Mahammad Amin Rasulzade, places exceptional emphasis on the conceptual issues of Azerbaijani statehood, as well as the ethno-political and cultural history of Azerbaijan, ethnic processes, and national identity issues in his scientific and theoretical views. The works authored by Mahammad Amin Rasulzade, both during*

his time in his native homeland and during his period of emigration, are of considerable importance for the study of Azerbaijani and general Turkic history. In particular, his scientific perspective on the ethnic history of Azerbaijan plays a significant theoretical and methodological role in the historiographical process. Additionally, the comparative analysis of the issues related to the ethnic and national identity of the Azerbaijani people within the thinker's worldview enables the tracking of the nation-building process in Azerbaijan. Emphasizing the importance of historical consciousness in most of his works, Mahammad Amin Rasulzade has extensively elaborated on theoretical and methodological problems related to various periods of Azerbaijani history in his writings.

The article examines Azerbaijan's ethnic-political history by referencing Mahammad Amin Rasulzade's numerous works and existing scientific research. It provides a comparative analysis of ethnic history and national identity issues.

Keywords: Azerbaijan, Mahammad Amin Rasulzade, scientific-theoretical worldview, works, ethnic history, national identity issues

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ МУХАММЕДА ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ

©2024

МУБАРИЗ АГАЛАРЛЫ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-8588-1019; mubariz.aqalar@gmail.com

Резюме: В научно-теоретических воззрениях одного из выдающихся общественно-политических деятелей Азербайджана, основателя Азербайджанской Демократической Республики, гениального мыслителя Мамед Эмина Расулзаде значительное место занимают концептуальные вопросы, связанные с азербайджанской государственностью, этнополитической и культурной историей Азербайджана, этническими процессами и национальной идентичностью. Труды Мамед Эмина Расулзаде, написанные на родине и в эмиграции, имеют большое значение в изучении азербайджанской и в целом общетюркской истории. В особенности с теоретико-методологической точки зрения значительная роль принадлежит его научным воззрениям, связанным с этнической историей Азербайджана в процессе исторического описания. В то же время в суждениях великого мыслителя представлен сравнительный анализ вопросов этнической и национальной идентичности азербайджанского народа, что даёт возможность проследить процесс национального самосознания в Азербайджане. В большинстве своих трудов, содержащих научно-методологические проблемы, существовавшие на различных этапах истории Азербайджана, М.Э.Расулзаде на первый план выдвигает значение исторического сознания.

В статье отводится внимание этнополитической истории Азербайджана, сопоставительным методом анализируются вопросы этнической истории, национальной идентичности с привлечением многочисленных произведений и соответствующих научных трудов Мамед Эмина Расулзаде.

Ключевые слова: *Азербайджан, Мамед Эмин Расулзаде, научно-теоретические взгляды, труды, этническая история, вопросы национальной идентичности*

Giriş:

Azərbaycan əsrlər boyu Cənubi Qafqazda, Yaxın və Orta Şərq regionunda yaranmış böyük, qüdrətli dövlətlərin metropoliyası, mərkəzi olmuş, Azərbaycan türkləri tarix boyu böyük bir bölgənin siyasi həyatında aparıcı, öncül mövqelərdə qərarlaşmışlar.

M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu artıq coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm edirdi.

Azərbaycan etnik və milli kimliyi, azərbaycanlıların orta q və xarakterik mədəniyyətində, dilində və adət-ənənələrində təcəssüm tapmış etnik və milli mənsubiyyət şüurunu və vətəndaşlığı ifadə edən termindir. Millətləşmə prosesində və milli özünüdərkətmənin formalaşmasında tarix şüurunun böyük rolu vardır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşündə Azərbaycan xalqının etnik və milli kimlik məsələlərinin müqayisəli şəkildə təhlili Azərbaycanda millətləşmə prosesini izləməyə imkan verir. Həmçinin dahi mütəfəkkirin elmi-nəzəri irsində etnik tarix, tarix şüuru, milli kimlik kimi nəzəri konseptual məsələlər geniş şəkildə təhlil olunaraq, xalq-ümmət-millət mərhələləri dəqiq şəkildə izah olunmuşdur.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”,¹ “Qafqaz türkləri”,² “İran türkləri”,³ “Azərbaycan şairi Nizami”,⁴ “Qafqaz xatirələri”,⁵ “Bolşeviklərin şərq siyasəti”,⁶ “Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi”,⁷ “Panturanizm, Qafqaz sorunu”⁸ kimi əsərləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Ərəb qrafikasından transliterasiya edən, qeydlərin və lüğətin müəllifi Asif Rüstəmov. Bakı, “Elm”, 1990.

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**. Çapa hazırlayan Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2012.

³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **İran türkləri**. “Təknur”, 2013.

⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı, “Azərnəşr”, 1991.

⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz xatirələri**. Tərtib edən Səbahəddin Şimşir. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2023.

⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Bolşeviklərin Şərq siyasəti**. Bakı, “Sabah”, 1994.

⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı, “Gənclik”, 1991.

⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Panturanizm. Qafqaz sorunu**. “Təknur”, 2012.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi görüşlərində Azərbaycanın etnik tarixi məsələləri

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün çoxsaylı əsərlərində dövrün siyasi hadisələri ilə yanaşı Azərbaycanın dövlətçilik, etnik tarixi və milli kimliklə bağlı məsələlərindən də bəhs etmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycanın qədim dövr tarixi-siyasi coğrafiyası və etnik tarixi haqqında yazırdı ki, “Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min ildir qədim türk xəlqi ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz və sairə kimi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ kimi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər, bir çox türk sülalələrinin irilixirdalı hökumətlər qurduğunu və illərlə səltənət sürdüklerini görmüşdür”.⁹

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda bərqərar olmuş Xanlıq idarəçilik quruluşu və onların etnik mahiyyətinə toxunaraq yazırdı ki, “*Bundan yüz sənə müqəddəm Rusiya çarizmi tərəfindən istiqlal və mövcudiyyətlərinə xitam verilən Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları dəxi Azərbaycanlı türk hökmdarları idi. Türklərin buradakı hökmranlığı Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kimi başqa soydan olan bir xalqa əsgəri bir sinif olaraq hökmranlıq etməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk köçbələri hökmranlıq etdikləri xalqla qaynayıb-qarışmışkən, Azərbaycan türkləri – kütlə etibarilə – milliyyətin rükni-mühümünü təşkil edən dillərini qoruyub yaşıtmışlar.*”¹⁰

M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan hökmdarları milli kimliyin əsası olan dillərini qorumuş, inkişaf etdirmişlər, çünki onlar özləri üçün dil, mədəniyyət, mənəviyyət, din baxımdan doğma olmuş məmləkətə, əhali kütləsinə hökmranlıq etmişlər.

Məhəmməd Əmin 1925-ci ildə yazdığı “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Şumerlərin “Turani” irqə mənsub olduğunun şübhə doğurmadığını qeyd edərək yazırdı ki, “*Midiyalıların etnik mənsubiyyəti mübahisə doğursa da, onların əski iranlı olduğunu inkar edənlər də vardır... Fransız şərqşünaslarından Le Norman əski Şərq tarixinə aid nəşr etdiyi əsərində Midiyaya “Turan Midiya”-sı deyir və buradakı qövmələrin türk olduqlarını irəli sürürdü... İran tarixinin Midiyada axtardığı arilər (aryanilər) yerlilər deyildir. Onlar buraya Şərqdən gəlmiş və buradakı yerliləri sıxışdırmışlar. Arilər bu ərazilərdə yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazda – Azərbaycanda cərəyan etmişdir. Turanlı Tomris xanım burada olmuş, iranlı Keyxosrovun faciəvi sonu Kür çayının sahilində baş vermişdir.*”¹¹

M.Ə.Rəsulzadənin 1928-ci ildə çap etdirdiyi “Qafqaz türkləri” əsərində Qafqazın etno-siyasi xəritəsi, Qafqazdakı qövmələr, buradakı, türk soyları haqqında

⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s.12.

¹⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada...**, s.13.

¹¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi...**, s.31-32.

maraqlı fikirlər səsləndirilmiş, Xəzər sahillərində qədim dövrlərdən başlayaraq türk soylarının məskunlaşdığı göstərilmişdir.¹² Müəllif bu əsərində bildirirdi ki, “Qafqaz türklərindən, bunların tarixi mövcudluğundan danışarkən onu Azərbaycan türklərindən ayrı saymaq, öyrənmək, sözü Araz çayının ancaq quzeyinə yönəltmək qətiyyəti olmaz. Orta çağ tarixlərində Şirvan, Arran adları ilə tanınan Doğu Qafqazda bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin quzeyində Dağıstan, güneydə Azərbaycan (İran Azərbaycanı – M.A.) ölkələri ilə tarixi yaşamları ortaq olmuşdur.”¹³

Qədim dövrlərdə Qafqazın etnosiyasi vəziyyətinə və burada yaşayan yerli əhalinin etnik mənşəyinə toxunan M.Ə.Rəsulzadə “Türklərin indi yaşadıkları Qafqaz torpaqlarının ən əski çağlardan bəri yaşayanları kimlərdir? Buranın əski yerliləri türk soyundandırımı, yoxsa başqa bir soydandır?”, – sualını cavablandırarkən yazırdı ki, “Bu suala qəti cavab verə bilmək üçün tanınmış “Turan nəzəriyyəsi”ndə ortaya qoyulan sualların elmi-texniki çözümü bəklənməlidir. Şumerlərin, akkadların, əski midiyalılarla hititlərin türk soyundan olmalarını deyənlərə əsaslanaraq bu sualın cavabı aydındır. Nəzəriyyəni mübahisəli hesab edənlər isə buranın yerli əhalisini akademik Marrın irəli sürdüyü yafəsilərə bağlayırlar. Bu fikrə görə Doğudan Batıya, daha çox da Qafqazda əski çağda Yafəsi deyilən, başqalarına qatışmamış etnoslar yaşayırmış. Bu sorunun çözümü üçün Herodotla Strabonun sak, iskit, kimmer, massaget adı ilə yazdıqları etnosların kimlikləri də bilinməlidir”.¹⁴

Müəllif “Qafqaz türkləri” əsərində erkən orta əsrlərdə Qafqaza daxil olan etnik axınlar haqqında yazırdı ki, “*Miladdan sonra V yüzilin ortalarında ayrı-ayrı türk ellişlərinin quzey çöllərindən Qafqaza keçərək İrana yürüşləri bəllidir. Güney Rusiya çöllərində Donla Terek çayları arasında yaşayan türk köçəriləri bəzən də yerli xalqın çağırışı ilə Güney Qafqaza gəlir, İrana qarşı üsyanları gücləndirirdilər. Bu dövrdə gələn türk qövmlərinin bir qismi də Ağ Hun və yaxud Halandürüklər, digər qismini də Attila komandasında gələn “Ağaçərilər” təşkil etmişdir*”.¹⁵

Məhəmməd Əmin yazırdı ki, “Ərəb işğalına qədər müxtəlif mədəniyyət və dinlərin qarşılıqlı mücadilə və rəqabətlərinə səhnə olan Azərbaycan nə millət, nə də din baxımından tamamilə vahid bir mənzərəyə malik deyildi. Kəyan və Sasani İran məntəqəsi daxilində olması bura əhalisinin, sözün məlum mənası ilə iranlı olduğunu ifadə etməz. Bir kərə midiyalıların qismən ari olsalar da tamamilə iranlı olduqları məlum deyildir. Əksinə, əski Şərq tədqiqçilərindən bəziləri “Turan Midiyası”ndan bəhs edirlər. Sonra Asur-Babil mədəniyyətinə sələflik edən şumerlərin Turanlı olduqları məlumdur. Quzey Azərbaycanındakı albanların turani olduqlarını isbat edənlər də mövcuddur. Sonra istər Kəyanilər, istərsə də sasanilər zamanında Azərbaycana zaman-zaman türk ünsürlərinin bir axın halında gəldikləri məlumdur. Turanlı farslar zamanında da burası zaman-zaman Türkünstan çöllərindən gələn yardımçı qüvvətləri qəbul etmişdir. İskitlər, hunlar, göytürklər zamanında gələn Turani ünsürlərdən bir çoxu buralarda qalmışdır. Xəzər türkləri bəzən müstəqilən,

¹² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**. Bakı, “Təknur”, 2012, s.14-20.

¹³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.16.

¹⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.16-17.

¹⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.17.

bəzən də gah sasanilərin, gah da bizanslıların müttəfiqləri sifətilə buralara enmiş və uzun zaman buralarda koloniyalar qurmuşlardır”.¹⁶

M.Ə.Rəsulzadə vurğulayırdı ki, “Güney Qafqazla Azərbaycanın daha çox səlcuqlarla və moğollardan sonra oğuzlaşdığını araşdırıcılar təsdiqləməklə yanaşı, oğuz kultürünün ən adlı əsəri olan “Dədə Qorqud” boylarının da daha çox bu yerlərdə yayıldığı bilinir... Dədə Qorqud boylarından başqa Anadolu, Azərbaycan, Qafqaz türklərinin bir soydan gəldikləri, bir el, kultür ortamında yaşadıklarını göstərən örnəklər çoxdur”.¹⁷

Məhəmməd Əmin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Müəllif bu əsərində tarixən Azərbaycan torpaqlarının İran və Turan çəkişməsinin mərkəzi olduğunu göstərmiş, tarixi hadisələrin təsiri ilə baş verən etnik assimilyasiya prosesi nəticəsində qədim mədəniyyətlər mərkəzi olan bu yerlərdə yeni bir mədəniyyətin – Şərq İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsini ön plana çəkmişdir.¹⁸ Müəllif bildirirdi ki, “ümumət dövründə millət və irq fərqlərinə əhəmiyyət verilmədiyi üçün çox da axtarılmayan “mədəniyyət ortaqlığı payı” millət dövründə aranmağa başlanmış və hər xalq İslam mədəniyyəti və ürfənində öz nümayəndələrinin xidmətlərini müəyyənləşdirməkdən zövq duymuşdur”.¹⁹

“Türk olmaları etibarlı ilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərq İslam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə mühüm bir rolu olduğunu”, – qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, min ildən bəri İslam Şərqində siyasi hakimiyyət ümumiyyətlə, türklərə məxsus olmuşdur.²⁰

XI əsrdə Azərbaycanda baş verən etnik proseslər, Səlcuq türklərinin Qərb istiqamətində axınlarını təhlil edən M.R.Rəsulzadə yazırdı ki, “XI yüzildə Azərbaycanla Qafqaza gələn Səlcuq türkləri buralarda elə bir dirənişə uğramırdı. Səlcuqların buralarda asanlıqla məskunlaşması ancaq onlardan qabaq buralarda yaşayan türk ellərinin varlığı ilə əsaslandırılı bilər. Səlcuq imperatorluğunun özülü olan türk köçərilərinin çoxu Türkmən-Oğuz ellərindəndir. Bu ellər onlardan qabaq burada yaşayan başqa türkmənlərlə birləşərək, bir bölümü Doğu Qafqazla Azərbaycanda qalmış, çoxu isə buradan keçərək Anadoluda yerləşmişdir”.²¹

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xalqının etnogenezinə mühüm etnik amil olan Qıpçaq türkləri və bürokratiyası əsasən qıpçaqlardan formalaşan Azərbaycan Atabəylər dövləti haqqında yazırdı: “Bu ana kimi (XI əsrə qədər) Azərbaycanla Qafqaz ölkələrində yaşayan türk etnosları arasında quzeydən gələn Qıpçaq elləri daha çox idi. Belə ki, Səlcuq imperatorluğunun parçalanmasından sonra 1146-cı ildə Azərbaycanda müstəqilliyini bildiren Atabəylər Qıpçaq soyundan idi. Başqa adla

¹⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Bolşeviklərin Şərq siyasəti...**, s.47.

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri...**, s.21-22.

¹⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami...**, s.6.

¹⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.8.

²⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.19.

²¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri...**, s.19.

Pəhləvanilər deyə tanınan bu soyun hökmran olduğu 81 ildə Azərbaycanla Doğu Qafqazda yenidən bir çox türk elləri yerləşmişdi”.²²

Məhəmməd Əmin Monqol yürüşləri və sonrakı dövrlərdə Azərbaycana köç etmiş türk etnosları haqqında məlumat verərək, Azərbaycanda türk amilinin dominant olduğu ən yüksək tarixi mərhələnin Səfəvilər sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyəti dövrünə təsadüf etdiyini açıqlayır: “XIII və XIV əsr türk-moğol istilasının əsridir. Çingizin özü, komandanlarının əksəriyyəti və mənsub olduğu qövmlər moğol olmaqla bərabər, moğol ordularının qismi-küllisini həmən türk elləri təşkil edirdi. Budəfəki türk axını həm şimaldan, həm də cənubdan gəlirdi. Bu iki axın bir dəfə Terek, sonra da Kür nəhri hövzələrində Hülakü ilə Bərkə xan qüvvətlərinin müdhiş döyüşü şəklində qarşılaşırdı. Moğol istilasını Azərbaycanda davam etdirən Elxanilər hökuməti zamanında, Cəlairi sülaləsi dövründə və sonra türkman sülalələrindən Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular dövründə Azərbaycan ilə Qafqasiya məmləkətlərinə toplu surətdə türk qövmləri gəlmiş, bu gələnlər içərisində türkman-oğuz əşirətləri bilxassə əksəriyyət təşkil etmişlərdir. Böyük Timur bu həvaliyə üç dəfə səfər etmiş, bu səfərlər də Qafqasiya məmləkətləri ilə Azərbaycanda türk ünsürünün qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur. Moğol istilasını salnaməçilər tərəfindən şərqdə etnoqrafik baxımdan çox böyük bir inqilab dövrü kimi qəbul edilməkdədir. Azərbaycan ilə Şərqi Qafqasiya bu dövrdə kamilən türkləşmiş və qəribəsi bu ki, bugünkü şiə İranının əsası hesab olunan Səfəvi sülaləsi Azərbaycan türk şeyxləri miyanından çıxdığı kibi, bu sülalə zamanında Azərbaycan ilə Şərqi Qafqasiya daha ziyadə türkləşmişdir. Səfəvi şahları İran ilə Anadolunun müxtəlif nöqtələrinə atılmış türk əşirətlərini mərkəzi-hökumətləri bulunan Azərbaycan ilə Arran səmtlərinə cəlb ilə birləşdiriyorlardı ki, Ərdəbil həvalisi ilə Muğanda məskun Şahsevən qəbilələri bu surətlə vücuda gəlmişlərdir.”²³

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün “Azərbaycan kultür gələnləri” adı məqaləsində də Səfəvi dövlətinin Azərbaycanın dövlətçilik və etnik tarixində oynadığı əhəmiyyətli rolu haqqında yazırdı: *“İllərdən bəri bütün türk ellərindəki dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıl yeni bir dövlət qurmaq üçün hərəkətə keçir. Səfəvi dövlətinin banisi həqiqətdə bir türk sufisi və Azərbaycanlı şair idi. Arxalandığı hərbi qüvvələr də tamamilə türk boyları idi. Türkman qəbilələri, bu qüvvətin əsasını təşkil edirdi... Şah İsmayılın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi... Şeirdə Xətai təxəllüsündən istifadə edən İsmayıl, xalqın vurulacağı sadə bir dillə yazırdı. Səfəvi sarayının rəsmi dili də türkcə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar türkcə yazılırdı. Səfəvi dövlətinin Osmanlılara göndərdiyi notalar türkcə ikən, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi. Cəvrəsindəki türkdilli şairlər Şah İsmayıla “Türki-tacdar” deyərək xitab edirdilər”*.²⁴

²² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.19.

²³ Nəsiman Yaqublu. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır...” <http://ictimaimedia.az/turkl-r-kimdir-v-kiml-rd-n-ibar-tdir-28.05.2024>

²⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan kultür gələnləri / Bolşeviklərin Şərq siyasəti**. Bakı, “Sabah”, 1994, s.53.

M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Azərbaycanın etnik tarixini təhlil edərkən yazırdı ki, “İndiki Azərbaycandan ibarət olan bura əhalisinin türkmü, yoxsa, farsmı olması çox zaman münaqişəli olub, insanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşiq dastanları ilə çoban türkülərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar onlara türk, rəsmi yazılarına baxanlar isə fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyə qəbul etmişdir.”²⁵

O, əlavə edir ki, bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək özlərini xalis iranlı kimi hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb, iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, Sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin.²⁶

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın cənubu ilə şimalında min illər boyu yaşayan yerli əhalinin vahid türk etnosisteminin tərkib hissəsi olduğunu xüsusilə vurğulayırdı. O, Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın eyni kökənli xalqı olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, “Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Aras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və İranda yarımüstəqil bir halda yaşadıkları zamanlar belə məhkum bir millət deyil hakim olaraq yaşamışdılar. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil etmişdir”.²⁷

M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində göstərir ki, “500 (1000) ildən bəri İranda Ağa olan padşahlar ancaq türk soyundan gəldilər. Bu gün dövlətə başçılıq edən Qacar soyu da türkmən ellərindəndir... İranda farslar türklərin gücünə, əsgərlik özəlliklərinə dayanmışdır... Farslar türk ağalarını öz uluslarına yad bulmadıqlarından onları ulusal İran ağaları kimi bəyənmiş, türklər də fars uygarlıqlarını mənimsəmiş, fars dilini ulusal ədəbi dil saymışlar”.²⁸

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın, ümumilikdə türk xalqlarının etnik tarixi ilə bağlı olduqca dəyərli elmi xarakter daşıyan məlumatları tariximizin öyrənilməsində elmi baza rolunu oynamaqdadır.

Məhəmməd Əmin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi, onların yayılma arealı və dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmiş, azərbaycanlıları bütün dünyaya belə təqdim etmişdir: “Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyət etibarilə şərqilidirlər. Kəndi ləhceyi-məxsusəsilə Anadolu türkcəsinə yaxın bir şivə ilə danışan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik böyük türk ağacının bir dalıdır.”²⁹

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-nəzəri görüşlərində milli kimlik problemi

XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən (1828) sonra onun zəngin dövlətçilik ənənələrini unutmurmuş, Azərbaycan xalqının bütövlüyünü məhv etməyə, Azərbaycan xalqının müqavimətini qırmağa çalışır, xalqın

²⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi...*, s.32.

²⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Yenə orada...*, s.33.

²⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti...*, s.14.

²⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *İran türkləri*. Bakı, “Təknur”, 2013, s.19.

²⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti...*, s.12.

şüurundan müstəqillik duyğularını itirmək üçün onun daşıyıcılarının sistemli şəkildə məhvi prosesini həyata keçirirdi. Hətta Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay sazişlərində Azərbaycan məmləkətinin adını belə çəkilməmişdir. Çar Rusiyası Azərbaycanın şimalına sahib olduqdan sonra bu diyarın quzeyinə münasibətdə onun tarixi adından imtina edərək buranı Rusiyanın inzibati idarəçiliyinə uyğun şəkildə quberniyalara bölmüşdür. Çar Rusiyası dövrü sənədlərində, o cümlədən tarixi ədəbiyyatda Azərbaycanın Güneyi “İran Azərbaycanı” kimi işlədilmiş, Quzey Azərbaycan daha çox “Qafqaz Azərbaycanı”, bəzi hallarda “Şərqi Zaqafqaziya” adlandırılmışdır. Etnik mənada isə “azərbaycanlı” istilahi Şimali Azərbaycan əhalisi üçün “türk-tatar”, “tatar”, “azərbaycanlı-tatar”, az hallarda “müsəlman”, “ətraki-müsəlmani-Qafqaz”, Cənubi Azərbaycanlılar üçün isə “ətraki-müsəlmani-İran”, “ətraki-İran” məfhumu işlənmişdir.³⁰

Azərbaycanın şimal ərəzilərinin çar Rusiyası tərəfindən işğalı xalqımızın siyasi və mənəvi birliyinin pozulması ilə nəticələnsə də, xüsusən ölkənin şimalında mədəniyyətdə, ictimai fikirdə mütərəqqi dəyişikliklərə də səbəb oldu, “biz-onları” antitezisinin daha da aşkar şəkildə təzahür etməsinə, milli kimliyimizin müəyyənləşməsinə şərait yaratdı. Azərbaycanın çarizm tərəfindən işğal olunmuş hissəsində yaşayan əhali Rusiya imperiyasında yaşayan digər xalqlardan fərqli olduğunu anlayır və etnik fərqliliyini dərk edirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu haqda “rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumları daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar...”³¹-deyə yazırdı.

Əsasını A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi kimi milli-demokratik ziyalıların qoyduğu maarifçilik hərəkatı XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Mirzə Bala Məmmədzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, N.Nərimanov və başqa ziyalılarımız tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. M.F.Axundovla başlayan milli oyanış və yeniləşmə hərəkatı H.B.Zərdabi tərəfindən yeni şəraitə uyğun inkişaf etdirilirdi.³²

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda millətləşmə dövründə ilk növbədə Azərbaycan millətinin və ərazisinin həqiqi adi ilə bağlı ziyalı elitası arasında geniş müzakirələr başladı. Azərbaycanın görkəmli ziyalıları və Cümhuriyyət qurucuları hesab edirdilər ki, milli dövlətçilik prosesində siyasi coğrafiya və millət anlayışları dövlətin təməl prinsiplərinin əsasını təşkil edir. Xüsusilə də Azərbaycan əhalisinin milli identikliyinə təyin etmək üçün Azərbaycanda tarixlər boyu yaşayan əhalinin gerçək etnik tərkibinin, həmçinin siyasi coğrafiyanın adının gündəmə gətirilməsi vacib və zərurəti amillərdən idi. Bu dövərdə milli ziyalıların və Cümhuriyyət xadimlərinin öz əsərlərində mütəmadi şəkildə Azərbaycanın etnik

³⁰ Mübariz Ağalarlı. “Azərbaycançılıq ideologiyası: Tarixilik və Müasirlik”. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illik yubileyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Rəsulzadə qiraətləri. Məqalələr toplusu**. Bakı, 2024, s.322.

³¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi...**, s.34.

³² Kamran İsmayilov, Alı Balayev. **Azərbaycançılıq ideologiyası: Təşəkkül tapması, tarixi, inkişaf mərhələləri**. Bakı, 2022, s.37.

tarixi məsələlərinə və ölkənin tarixi-siyasi coğrafiyasına dair tədqiqatlara yer ayırması təsadüfi deyildir.

Məhz bu baxımdan milli aydınlarımız çar Rusiyası dövründə Azərbaycan türklərinə münasibətdə işlədilən, “tatar”, “müsəlman”, “ətraki-müsəlmani-Qafqaz”, “ətraki-müsəlmani-İran” kimi ifadələr əvəzinə “Azərbaycan türkləri”, “azərbaycanlılar” terminini işlətməyə başlamışdılar. Eləcə də, müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü olaraq işlədilən “Şərqi Zaqafqaziya” coğrafi termini əvəzinə “Azərbaycan” terminindən daha tez-tez istifadə edilməyə başlanılmışdı.³³

Dahi mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyət göstərdiyi mürəkkəb bir dövrdə Azərbaycan sözünün dilə gətirilməsinin nə qədər çətin olduğunu qeyd edərək “İstiqlal” adlı məqaləsində yazırdı ki, *“İnsanların istiqlalına hüriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hüriyyəti-şəxsiyyətinə istiqlal deyilir. Hüriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxslərin məcmui olan millətlərin istiqlalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Bu həqiqi qazanmaq, bu hüquqdan hissəyab olmaq üçün Azərbaycan dəxi elani-istehqaq eləmişdir.*

Azərbaycan istiqlalı!

İştə bir şüar ki, firqəmiz onun ilk ələmdarı olmaq şərəfilə iftixar eylər!

Ah Azərbaycan! Biz sənin haqqını tələb etmək deyil, yalnız adını söyləmək üçün nə qədər mübarizlərə rast gəldik, nə töhmətlərə məruz qaldıq!

Azərbaycan muxtariyyəti diyorduq, soldan-sağdan hər növ hücumla məruz qalıyorduk.

Biz Azərbaycanın topraqlarını qızdıran atəşi-müqəddəsi kökslərimizdə bəsləmək istiyorduq. Bizə Moskvada yanacaq “məşəli” nişan veriyorlardı. Biz aləmi-mədəniyyətə kəndi dilimizin, kəndi mədəniyyətimizin ruh və rəngi ilə pərvərdə edilmiş bir millət çıxarmaq istəyirdik: Bizə Ərəbistanı göstəriyorlardı.

Biz muxtariyyət diliyorduk, bizə xərabəzar vəd ediyorlardı.

Vəqt vardı “Müsəvat” azərbaycançılığı üçün xəlp düşməni, türkçiliği üçün nəuzübillah islam kafiri ədd olunuyordu. Azərbaycan məşkurəsini firqə türk demokratiyasının idraklı qisminə istinad edərək irəlilətməşdi, bu düşmənlərimizin dedigi kibi xan, bəy və ağa fikri degil, türk demokratiyasının böyük ideali idi! Bakı, Azərbaycan atəşgədasinin ocağı olduğu kibi Azərbaycan fikrinin də mənbəyi idi.”³⁴

Kəşkül qəzeti “Sənin milliyyətin nədir? Sualına “Mən müsəlmanam” deyər cavab verənləri kəskin tənqid edərək ilk dəfə olaraq Arazın hər iki sahilindəki əhali üçün Azərbaycan türkləri, Azərbaycanlı ifadəsini işlətməyi təklif edirdi. M.Şahbaxtinski 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində Azərbaycan türklərini tatar adlandıranlara qarşı çıxaraq onlarla Rusiyanın daxili quberniyalarında yaşayan tatarlar arasında dildə, adət-ənənələrdə böyük fərq olduğunu bildirir, Zaqafqaziya müsəlmanlarını öz adlan ilə – Azərbaycan türkləri, onların dilini isə Azərbaycan türk dili adlandırmağı tələb edirdi.³⁵

³³ Kamran İsmayilov, Alı Balayev. **Yenə orada**, s.38.

³⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “İstiqlal”. **İstiqlal** qəzeti, 4 şubat (4 fevral) 1919-cu il, say 1.

³⁵ Kamran İsmayilov, Alı Balayev. **Azərbaycançılıq ideologiyası: Təşəkkül tapması, tarixi, inkişaf mərhələləri...**, s.38-39.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çar Rusiyasının ciddi senzura və qadağalarına rəğmən, digər milli düşüncə sahibləri kimi öz yazılarında Qafqazın cənub-şərq hissəsinin Azərbaycan, Qafqaz müsəlmanlarının milliyyətinin azərbaycanlı-türk, dilinin isə “Azərbaycan-türk dili” adlanmasını təklif edirdi.

Məhəmməd Əmin “Azərbaycan və İran” adlı məqaləsində yazırdı ki, *“Biz istərdik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqasıyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənasından ziyadə qövmi bir mənada da istemal edirlər. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi degil, həmçinin bir də Azərbaycan cəmaəti vardır. Bu cəmaət kəndisinə məxsus bir ləhcə ilə qonuşur türk əqvamından bir millətdir ki, “İran” rəfiqimiz bunlara “ətraki-müsəlmani-Qafqaz” deyir. “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı deyilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-məriflə, şivəsində yazırlar. Məktəblərində o dili tədris edirlər. Mətbuatları o dildə yazılır. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir. “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” ilə azərbaycanlı təbiri-nin eyni mənanı ifadə elədiklərini coğrafiya nöqteyi-nəzərindən şərh etmək mümkün olsa da, qövmiyyət nöqteyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün deyildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı “ətrak” ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaraca Dağ mahallarındakı “ətrak”ın biri-birindən nə ilə ayrıldıqlarını bən iyi fərq edəmiyoram. Eyni dil, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənə burada da, orada da hakimdir, ortada yalnız yüz sənəlik digər bir həyatı-siyasiyyə ilə yaşamanın təsiri mövcud. “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” ilə “ətraki-müsəlmani-İran”ın daha mərif bir ismi vardır – Azərbaycan türkü...”³⁶*

Artıq bu dövrdə köhnəliklə yeniliyin, M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə, hürən-dişlərlə (novatorlarla) mühafizəkarların (konservatorların) mübarizəsi³⁷ son nəticədə birincilərin qələbəsi ilə başa çatmış, Şərqlə Qərbin sintezinə can atan böyük azərbaycanlı mütəfəkkirlərin sayəsində Azərbaycanda islam ümmətçiliyindən islam millətçiliyinə, daha sonra isə türk millətçiliyinə keçid baş vermişdi.

Məhz bu amilləri nəzərdə tutaraq M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, “inkışafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır”³⁸.

Azərbaycanda millətləşmə və milli dövlət mərhələsinə keçid prosesi ilə bağlı fərqli ideya və müxtəlif baxışlar mövcud olsa da bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yeni bir xətt meydana çıxdı. Bu xəttin tərəfdarları nə Osmanlı, nə İran, nə rus axınını qəbul etməyərək müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasını irəli sürdülər ki, bu da Azərbaycanın istiqlaliliyyətinə hədəflənmiş ən düzgün yol idi.

³⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Azərbaycan və İran”. **Azərbaycan** qəzeti, 28 nisan (aprel) 1919, sayı 168.

³⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s.21-22.

³⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi...** s.40.

Davamlı olaraq yeniləşmənin tərəfdarı olmuş Məhəmməd Əmin Azərbaycan xalqının özünə, əsrlərlə bağlandığı Şərq mədəni-mənəvi mühitinə istinad edərək tərəqqi edəcəyinə inanmış və qeyd etmişdir ki, “Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil, Şərqdədir... Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin, yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var, yeni Turanın açarı ondadır”.³⁹

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu dövrdə mövcud olan siyasi-ideoloji cərəyanları təhlil edərək rəhbərlik etdiyi “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavət” partiyasının məqsəd və məramını bu şəkildə şərh etmişdir: *“Qafqasiya müsəlmanları arasında ən qüvvətli cərəyan milliyyət cərəyanıdır. Qafqasiya milliyyətpərvərliyinin iki növü təzahür etməkdədir: türkçülük, islamçılıq. Türkçülüüyü müdafiə edən qüvvət Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi “Müsavət”dir. Müsavat daha Rusiya hüriyyətinin ibtidasında ikən milli-məhəlli prinsiplər üzərinə qurulu Qoşma Xalq Cümhuriyyəti (Cəmahiri-Müttəfiqəyi-Ənam) əsasını müdafiə etdi. Fırqənin nəzəriyyəsi bütün dünyanın milli hökumətlərə bölünməsi həqiqətinə istinad ediyor. Bu fırqənin ideali böyük bir Turan fikridir. Bu Turan Türk hökuməti-müttəfiqəsi şəklində gerçəkləşəcəkdir. Müsavat fırqəsi türkçü olmaqla bərabər, islamıyyətdəki camiyyəi-diniyyəyi dəxi təqdir edər; beynəlmilliyəti-islamıyyə fikrinin müdafiəçisidir. İttihadi-islami o üç yüz milyonluq fərdin ittihadından ibarət bilmək, ona görə mümkünsüz və xəyaldir. Halbuki mədəniyyəti, hüriyyəti və həyatı-siyasiyyəsiylə bərabər diri vücud halına gələn beynəlmiləli-islamıyyənin mənfəətləri iktizası olaraq ittihadları həm təbii, həm də mümkündür. Bu iki əsasla bərabər Müsavat fırqəsi, türkçülüyn də, beynəlmilliyəti-islamıyyənin də yalnız müasir olmaq və əsrimizdəki fənun və sənaye ilə mücəhiziz bulunmaq surətiylə gerçək olacağına əmindir. Bunun üçün də demokratdır, radikaldir. Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək fırqənin düsturi-əsasını təşkil edər. Müsavat fırqəsi sosialist bir fırqə deyildir; fəqət “şovinst” bir milliyyətçilikdən də uzaqdır.*⁴⁰

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müxtəlif əsərlərində ümmət, milliyyət, millət, milli kimlik kimi siyasi-ideoloji məfhumlar geniş şəkildə təhlil olunsa da, onun “Dirilik” jurnalında “Milli Dirilik” başlığı altında çap etdirdiyi silsilə məqalələrini milli fikrin inkişafına töhfə verən ən gözəl siyasi-ideoloji nümunələr saymaq olar.⁴¹

Dahi mütəfəkkir 1914-cü ilin sentyabrında “Dirilik jurnalında” nəşr olunan “Dirilik Nədir?” adlı giriş məqaləsində “dirilik” anlayışına aydınlıq gətirirdi: *“Dünyanın mütəməddin millətləri öz diriliklərini təmin üçün cəhənnəmi silahlarla müsəlləh olub, biri-birilərinin üstünə hücum ediyorlar. Nə əcaib bir tələqqi ki, istədikləri kimi dirilə bilmək üçün ölümü qəbul ediyorlar. Dirilik üçün öliyorlar. Dirilik üçün ölmək! Avropa diriliyi bu dərəcədə əziz tutuyor və ona bu qədər əhəmiyyət veriyor. Halbuki Şərqdə, ələlxüsus, Şərqi-islamda yalnız olmaq üçün diriliyorlar. Başqalarında məqsəd dirilik isə, bizim məqsədımız ölümdür...*

³⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi...* s.35.

⁴⁰“Azərbaycan Heyəti-Mürəxxəsəsi rəisi Rəsulzadə Əmin bəyin mühüm bəyanatı”. *Yeni məcmuə*, 25 temmuz (iyul) 1918. №54. İstanbul, s.26-28.

⁴¹Nəsib Nəsibli. *Azərbaycan tarixi. Millət-dövlət-siyasət*. Bakı, “Qanun”, 2022, s.277.

Avropalılarca dirilik məhz qüvvətli olmaqdan ibarətdir. Bədənən və ruhən qüvvətli olmaq. Gərək bir insan və gərək bir millət elmnən və bədənən qüvvətli olmayınca dünyada yaşaya bilmək nemətindən məhrumdur. Yaşaya bilmək üçün icabında yaşamağı belə fəda edə biləcək qədər, rəşid olan millətlərdir ki, dünyada dirilik haqqı qazanıyorlar. Diriliklərin ən qiymətlişi də milli dirilikdir”⁴².

Diriliklərin ən qiymətlişinin milli dirilikdən ibarət olduğunu qeyd edən görkəmli ideoloq, milli diriliyin milli gücü formalaşdıran əsas amillərdən biri olduğunu göstərmişdi. Dahi mütəfəkkirin fikrinə görə, bəşər mədəniyyətinə yalnız müstəqil millətlərin nümayəndələri böyük töhfə verə bilər.

Milli kimliyin formalaşmasında milli istiqlalın böyük əhəmiyyətini önə çəkən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, “*Milli istiqlal, ələxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən İstiqlal daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətdə yeni və əsli bir təqim ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyətə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuindən ibarət bir yekundur.*”⁴³

Dahi mütəfəkkir millət məfhumunu bu şəkildə tərif və izah edirdi “*Milli mədəniyyət və yaxud millət, dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyə və nəhayət etiqadati-diniyyə birliklərinin məcmuundan mütəşəkkil bir məhsuldur. Dil millətin böyük hissəsidir. Onun zahiri və batinidir. Millətləri biri-birindən ayıran ən böyük əlamət, işdə bu dil damğasıdır. Millət təşkilində ənənəti-tarixiyyənin də böyük mədxəliyyəti vardır. Fəqət bəzən bu ənənə millətin ittihadına rəxnə yetirəcək bir şəkildə də ola bilər. Halbuki dil ilə dində bu cəhət olamaz. Fəqət din cəhəti yenə dil qədər mətin və möhkəm hesab oluna bilməz. Çünki dil daimidir, baqidir. Tərəqqi və təkamül edirsə də, əsaslı bir etilaf və təğyirə uğrayamaz. Halən ki, tarixdə bir çox dinlər dəyişmiş olan millətlər mövcuddur. Zətən heç bir millət yoxdur ki, dinin kərratla dəyişmiş olmasın. Əxlaq və adət üzərindəki fəvqəladə təsiri nöqtəyindən nəzərdən dinin də millətdə böyük iştirakı vardır. Dil ilə bərabər dində də bir olan millətlərin mərifəti-qövmiyyətləri daha tez hasil olub, aralarında milli vicdan daha əvvəl inkişaf ediyor. Millətlərin həyatı da ancaq bu milli vicdanın inkişaf, sayəsində mümkün olub, ancaq bu vicdanın təsiri ilədir ki, milli ideal hasil oluyor. Milli idealın (imanın) hüsubu ilədir ki, millətlər özlərinə sanlı şərəfli bir dirilik təmin edə bilərlər”.*”⁴⁴

Məhəmməd Əmin ümmət və milliyyət məfhumunu qarşılıqlı şəkildə müqayisə edərək, bu terminləri fərqləndirməyi tövsiyə edir, milli dərkətmənin nə dərəcədə vacib olduğunu xüsusilə vurğulayırdı: “*Sairə yerlərin müsəlmanları kimi, biz Rusiya müsəlmanları milliyyətdən əvvəl din cəhətinə əhəmiyyət verdik. Bütün hərəkəti — tərəqqipərvəranəmizdə din naminə dirilik göstərmək istədik. Türkcə qəzetə çıxardıq — adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkcə teatrlar, operalar düzəlttik — ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq rus-müsəlman məktəbi namını verdik. Cəmiyyətlərimizin sifətləri yenə “müsəlman” kəlməsindən ibarət*

⁴²Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Dirilik nədir?”. **Dirilik** jurnalı, sayı 1, 16 sentyabr 1914.

⁴³Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Milli dirilik”. I məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.466.

⁴⁴Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Milli dirilik”. II məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.468-469.

oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkcə olub və türk asari-mədəniyyətini diriltmək üçün idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan əsil milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə əhəmiyyət verməmiş, həman “müsəlman” adına qənaət eləmiş idik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə “tatar” və “persiyan” demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu tamamilə ondan gəlmiş ki, biz özümüzü necə ki lazımdır tanımamışıq. Özümüzü əməllicə tanımış olsaydıq və milli diriliyin nə kimi əsaslar üzərinə qurulması lazım olacağını kəmayənbəgi bilseydik, əlbəttə ki, “müsəlman operası” deməyəcək, bunun “xristiyan skaya opera” qədər gülünc bir şey olduğunu dərk edəcək idik. Öylə də türk səhnəsinin opera artisti olmaqla iftixar etdiyimiz halda, namı-müştər ittiqaz edərəkən “ski” ədatına ehtiyac göstərməyib Ağdamski, Sarabski əvəzinə Ağdamlı, Sərablı deyəcəydik. Öylə də “müsəlman səhnəsi” deyil “türk səhnəsi” deyəcək və baş faciə oynayanımız Ərəblinski deyil, Ərəbli olacaqdı. Fəqət bu kimi xüsuslar milli ruhun əsaslı bir surətdə inkişaf etməsi ilə, milli vicdan və milli imanın hüsulə gəlməsi nəticəsində bittəb öz-özündən düzələcəyindən böylə bir vicdan və imanın nə surətlə hasil olacağından da bəhs olunmalıdır”.⁴⁵

Milli məfkurənin formalaşmasında əsas amilləri şərh edən Məhəmməd Əmin yazırdı ki, “Milli vicdan və yaxud milli iman milli dirilikdəki (milli özünüdərkətmə – M.A.) əməl və arzusun mövcudiyyətindən və onun surəti-hiss və bəyanından hasil oluyor. Hər millət deyil, hətta bir şəxsin özünə görə bir əməli vardır. Buna başqa təbirlə meyl və arzu dəxi demək olar. Bunun firəngcəsi “ideal” adlanır. Osmanlıcada son zamanlarda bunu “məfkurə” deyə tərcümə edənələr də vardır. Əməl (ideal) fəaliyyətə, fəaliyyət də tərəqqiyə səbəb olyuor. Şəxslər əməlsiz yaşaya bilmədikləri kimi, millətlər də əməlsiz yaşaya bilməzlər. İştə milləti-ümumən də mövcud olan hakim bir əməl və arzu yolunda bəslənən gizli hisslər milli vicdan ilə imanı tövliid ediyorlar”.⁴⁶

“Millətin bir rüknü (əsas) də dindir”, – deyən M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, “Din hər nə qədər dildən sonra gələn bir əmil isə də bəzi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilir, ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xislətlər və ideallar tövliid ediyorsa, ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin “milliyyət” olaraq vahid mədəni bir kütlə vücudə gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dilə malik olanlarca bu müşkülə mütəsəvvir deyildir. Dil bir millətin əsliyyətini mühafizə edə bilər. Fəqət çox kərə də din bir millətin dilinin baqi qalmasına və bu münasibətlə milliyyət fikri və əmalının inkişafına səbəb oluyor... İştə ayini-islamiyyətə ilə Qurani-şərifin ərəbcəyə məxsus olaraq qalmasından ərəbcə təmsili bir qədər istifadə etdisə də islamiyyətin mənəviyyəti-əxlaqiyyəsi qəib etmiş oldu. Bu nöqtəyi-nəzərdən islama tabe olan qeyri ərəb millətlərin mədəniyyətə itirdikləri isə saymaqla qurtaran şeylərdən deyildir...”

Din və onun ehkamı mütədəyyinlərincə anlaşılmaz bir hala gəlırsə, verəcəyi faydanı təmin edə bilməz, ruhsuz olar, məişətdən uzaqlaşar, öylə də islam, bir məişət

⁴⁵ Məhəmməd, Əmin Rəsulzadə. “**Milli dirilik**”. II məqalə..., s.469.

⁴⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “**Milli dirilik**”. III məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.470.

və həyat-dini olaraq təsis elədiyi halda mütədəyyinləri ilə öz arasına bir məchuliyyət girdi. Bunun nəticəsində islam həyatından və həyati-islamla yaşamaq gümanında olanlar isə əsil islamdan uzaqlaşdılar. Bunun üçün də müxtəlif islam millətlərindən olan İslam mütəfəkkirləri arasında islam deyə tanınan şeyin möhtaci-isləh olduğunu düşünənlər gündən-günə çoxalırlar. Şübhəsiz bu yolda bir islah lazımdır. Böylə bir islah vücudə gəlməyincə islam millətləri düçar olduqları ətalətdən müşkül ki, çıxsınlar... Həqiqətdə bu iki məfhum ("müsəlmanlıq" və "millətçilik") yekdigərilə çox əla etilaf edə bilər. Ancaq istər ki, bu məfhumlar elmi surətdə bir-birindən ayrılın, nəradə etilaf edib, nəradə ixtilaf elədikləri düşünölsün..."⁴⁷

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, millət tarixi kateqoriyadır. Milliyyət amilinin əsas təməllərindən biri də tarix və adət-ənənədir. Bu haqda o, yazır: "Milliyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət və ənənədir. Gələcəkdə bir güc və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həman tarixlərinə üz tutarlar... Bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və mədəniləşmə amili təsəvvür oluna bilməz. Mədəni millətlərdə tarix, həm də vətən və milliyyət tarixi, ən mühüm dərslərdən birini təşkil edir. Vətənin keçmişdə keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət aləminə bəxş edə bildiyi səmərəli və faydalı xüsusiyyətləri həman tarix dərslərindən ballanaraq övlad-vətənin ağına əks etdirilir. Vətən və millət fərdi həman müəyyən bir üsul ilə böyük və bəşəriyyətə, mədəniyyətə dəyərli xidmətlər yetişdirmiş olan bir nəsili-nəcibə mənsub olduğuna qənaət yetirərək böyüyür. Haradan gəldiyini, tarixdə nələr elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, mənlili, şərafəti ilə gələcəyə doğru bir ümidlə yaşayır..."⁴⁸

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin elmi-nəzəri irsində tarix şüurunun olduqca önəmli rola malik olduğu dəfələrlə vurğulanmışdır. Rəsulzadə dünyagörüşünə görə, tarix şüuru bütün millətlərdə fərdləri ümumiyyə bağlayan zəruri bir amildir. Rəsulzadə həmçinin tarixi tədqiqatların əhəmiyyətini vurğulayırdı: "Tarixdəki məziyyətləri tədqiq ilə onu nəslə-hazır hüsurunda canlandırır ruhlandırmaq və bundan istiqbala aid olmaq üzrə parlaq və milli nəticələr hasil etdirmək arzusu ədəbiyyatda böyük bir məsləkdir".⁴⁹

Məhəmməd Əminə görə, tarix yazımı sahəsində Türk millətindən məzlumunu tapmaq mümkün deyil. Türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuş, ən az öyrənilib yazılmışdır. O, türk xalqlarının tarixinin qeyri-obyektiv şəkildə və az tədqiq olunduğunu xüsusi olaraq vurğulayır: "Fəqət millətlər arasında bu nöqtəyindən nəzərdən, türk millətindən məzlumunu tapmazsınız. Türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuşu, ən az öyrənilib yazılmışdır. Bu məchuliyyətindən əlavə türk tarixi başqa bir çox təcavüzlərə də uğramışdır. Tarix yazanlar türklərə məğlub olan millətlərdən olduqları üçün bu qövmin göstərdiyi həmasət və qəhrəmanlıqlar həman vəhşət və yağmagarlik şəklində göstərilmiş, hər yerdə və hər zamanda, bilxassə, türk cahangirliyinə təsadüf edən zamanlarda adət olan xunrizlik, qətl və qarətlər türklər

⁴⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Milli dirilik". VI məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.480-483.

⁴⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Milli dirilik". VII məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.483-484.

⁴⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.484.

tərəfindən vaxt olunca tərzil edilmiş, başqaları tərəfindən zühur edincə təqdir və təhsinə şayan görülmüşdür. Türk cahangirləri və türk qəhrəmanlarının adı təlqin və tərzil edilmişdir. Nə qədər təəssüf ki, təlin edənlər zümrəsində türklər özləri də bulunmuşlardır. Ərəb türkləri bir təsirə, şərq türkləri digər təsirə tabe olub, yekdigərini söyə-söyə gəlmişlərdir. Tatar və səlcuqi müharibələrinin nəticəsi olaraq qədim osmanlı tarixlərinə baxsanız həman "tatar, xunxar", "ətraki-bi-drak" tərkiblərinə hər səhifədə rast gəlirsiniz. Yenə bu özünü bilməməzlik, yenə bu əcnəbi təsirlərə tabe olmaqlıq üzündən olaraq Azərbaycan türkləri qərbdəkilərinə "rum" demiş, onlar da bu tərəfdəkiləri "əcəm" ismilə yad etmişlərdir... İştə burasını türk gəncliyi dərk etməli və düşünməlidir ki, bu gün türk milləti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır və dünyanın hər tərəfinə yayılıb da böyük bir millət təşkil elədikləri halda türklər bir-birindən bixəbər, hətta yekdigərinə düşmən olaraq ömür sürürlər... Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərslərini təmin etmək ittihad və ittifaqa səbəb olduğu kimi, bəlkə ondan daha artıq, tarixi hadisələr özü də millətləri qaynadıb qarışdırən bir amildir. Bu xüsusda başqaları üzərinə hücumlar icra edən təcavüzkar tarixdən ziyadə başqalarının hücumunu dəf edib də müdafiədə olan tarix faydalıdır.⁵⁰

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə millətləşmə və milli özünüdərk prosesində adət və ənənələrin qorunub inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Rəsulzadə bildirirdi ki, "Çox kərə görüyoruz ki, elm və məziyyət kəsb edib əhli-ürfan olanlarımıza milli adətlərimizin bir çoxu nədənsə əcaib və qərribə gəlir. Toylar başqalaşır, düyün, dərnəklər ayrı bir şəkil alır. Gəlinin belinə qurşaq bağlanıb da məsum bir cocuq tərəfindən gəlişinin şəninə oxunan:

Anam, bacım, qız gəlin,

Əli ayağı düz gəlin.

On iki oğlan istəmə,

Bir dənə də qız gəlin", – kimi qitələrin oxunması bəyənilməyib və "vençalni kostyum"la şampanskiyə üstünlük verilir. Daha bədtərləri var: üskülər, atəş-bazlıqlar, xonça və şəmlər qaldırılıb onların yerini yolkalar tutmaqdadır... milli dilimizi, dinimizi, tariximizi gözlədiyimiz halda, adət və əxlaqımızı da gözləmək məcburiyyətini hiss edirik. Uşaqlarımızı haman öz ruhumuzla tərbiyə etməliyik. Firidun bəy Köçərlinin "Balalara hədiyyə" adlı məcmuəsində topladığı hekayə və ənənələrə təhqir gözüylə baxmamalıyıq. Mədəni millətlərin məktəblərində uşaqlara məxsus bir çox oyunlar vardır. Bu oyunlar, bu hekayələr bizdə də yox deyildir. Onları arayıb bulmalı, şəkil və surətə salmalı, milli ruh və mədəniyyətlə təltif edərək hamıya təbliqinə başlamalıyıq".⁵¹

Nəticə

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çoxsaylı elmi əsərlərinə müraciət edərkən bu qənaətə gəlmək olur ki, onun elmi-nəzəri irsində etnik tarix, tarix şüuru kimi nəzəri, konseptual məsələlər geniş şəkildə təhlil olunaraq, xalqdan, ümmətdən, millətə keçid prosesi dəqiq şəkildə izah olunmuşdur. Eyni zamanda onun dünyagörüşündə milli

⁵⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Milli dirilik". VII məqalə..., s.485.

⁵¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Milli dirilik". VII məqalə..., s.485-486.

kimlik, milli özünüdərk, milli ideya, milli istiqalalla bağlı məsələlər təhlil olunaraq Azərbaycanda millətləşmə dövrünə keçid mərhələsində dil, din, adət-ənənələrin rolu və tarix şüurunun əhəmiyyəti müqayisəli şəkildə şərh edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə öz elmi tədqiqatlarında milli-liberal dəyərlərə əsaslanaraq Azərbaycan xalqının yaranması, təşəkkülü və təkamülündə iştirak etmiş bütün etnosların rolunu layiqincə qiymətləndirərək, doğma xalqına bütöv, inkişaf edən ictimai, mədəni gerçəklik kimi yanaşmışdı.

Azərbaycanda millətləşmə və milli dövlət mərhələsinə keçid prosesi ilə bağlı fərqli ideya və müxtəlif baxışlar mövcud olsa da bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yeni bir xətt meydana çıxmış, bu xəttin tərəfdarları nə Osmanlı, nə İran, nə rus axınına qəbul etməyərək müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasını irəli sürərək Azərbaycan xalqının özünə, əsrlərlə bağlandığı Şərq mədəni-mənəvi mühitinə istinad edərək tərəqqi edəcəyinə inanmış və “Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil, Şərqdədir... Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin, yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var, yeni Turanın açarı ondadır”, – demişdir.

Ümumiyyətlə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-nəzəri dünyagörüşü, bizlərə miras qoyduğu zəngin elmi-publisistik irsi milli tariximizin konseptual məsələlərinin tədqiqi istiqamətində əhəmiyyətli rola malikdir və zəngin tarixşünaslıq bazası mahiyyəti daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ağalarlı, Mübariz. “Azərbaycançılıq ideologiyası: Tarixilik və Müasirlik”. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illik yubileyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Rəsulzadə qiraətləri məqalələr toplusu**. Bakı, 2024, 864 s., s.319-328.
2. “Azərbaycan Heyəti-Mürəxxəsəsi rəisi Rəsulzadə Əmin bəyin mühüm bəyanatı”. **Yeni məcmuə**, 25 temmuz (iyul) 1918, №54, İstanbul.
3. İsmayılov, Kamran, Balayev, Alı. **Azərbaycançılıq ideologiyası: Təşəkkül tapması, tarixi, inkişaf mərhələləri**. Bakı, 2022.
4. Nəsibli, Nəsib. **Azərbaycan tarixi. Millət-dövlət-siyasət**. Bakı, “Qanun”, 2022, 656 s.
5. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Ərəb qrafikasından transliterasiya edən, qeydlərin və lüğətin müəllifi Asif Rüstəmov. Bakı, “Elm”, 1990, 116 s.
6. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Panturanizm. Qafqaz sorunu**. Rus dilindən çevirən Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2012, 68 s.
7. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Qafqaz xatirələri**. Tərtib edən Səbahəddin Şimşir. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2023, 192 s.
8. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan şairi Nizami**. türkcədən tərcümə edən R.Əliyev. Bakı, “Azərənşr”, 1991, s. 232.
9. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı, “Gənclik”, 1991. 112 s.
10. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Qafqaz türkləri**. Çapa hazırlayan Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2012, 112 s.

11. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Bolşeviklərin Şərq siyasəti**. Bakı, “Sabah”, 1994, 134 s.
12. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **İran türkləri**. Çapa hazırlayan Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2013, 100 s.
13. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “İstiqlal”. **İstiqlal** qəzeti, 4 şubat (4 fevral) 1919-cu il, sayı 1.
14. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “Azərbaycan və İran”, “**Azərbaycan**” qəzeti, 28 nisan (aprel) 1919, sayı 168.
15. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “Dirilik nədir?”. **Dirilik** jurnalı, sayı 1, 16 sentyabr 1914.
16. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. “Milli dirilik”. I-VII məqalələr. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvan nəşr, 2001, s.466-486.
17. Yaqublu, Nəsiman. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır...” <http://ictimaimedia.az/turkl-r-kimdir-v-kiml-rd-n-ibar-tdir-28.05.2024>

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Ağalarlı Mübariz Zəhid oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Aghalarlı Mubariz Zahit – Doctor of Philosophy on History, associate professor. Institute of History and Ethnology under the name of A. A. Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku.